

Абдразакова Г.Ш.

ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Абдразакова Г.Ш.

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

G.Sh. Abdrazakova

THE PECULIARITY OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

УДК:894.7/25

Макалада дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүгү каралган. Мында дүйнөнүн тилдик сүрөтү – бул адам тарабынан түзүлгөн образ, адамзат чыгармачылыгынын продуктусу, дүйнөнүн тилдик сүрөтү адам жашоо ишмердүүлүгү үчүн зарыл учурлардан экендиги тууралуу ой келтирилет.

Негизги сөздөр: дүйнө, тил, адам, жаратылыш, аң-сезим, сүрөт, лингвистика.

В статье рассматриваются особенности языковой картины мира. В ней проводится мысль о том, что языковая картина мира – это образ, созданный человеком, продукт человеческого творчества, создание языковой картины мира является необходимым моментом для жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: мир, язык, природа, сознание, картина, лингвистика.

The article discusses the features of a language picture of the world. It held the idea that the language picture of the world is the image created by man, of human creativity product, the creation of a language picture of the world is a necessary element for human life.

Key words: world, language, nature, consciousness, picture, linguistics.

Дүйнө ойлом менен бирдикте түрдүү тилдер чагылдыруучу жападан жалгыз объект болуп саналат. Ушундан улам анын кубулуштары бардык эле элдерде, негизинен, бирдей кабыл алынат жана бирдей түшүнүлөт. Бул жагдай ар кандай эле тилдер, ошол тилде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде ар түрдүү дүйнө сүрөтүн түзөт деп жыйынтык чыгарууга болбостугун билдирет. Алар болгону элдин улуттук маданияты жана жашоо образы, белгилүү бир ишкердиги аныктаган, предметтердин, кубулуштардын жана процесстердин маанилүүлүгү менен шартталган өзгөчөлөнгөн “боёкту” берет. Чынында эле ар бир эл дүйнө түркүмүн “өзүнүкү” боюнча бөлүштүрөт, жана дүйнөнүн мындай фрагменттерин “өзүлөрүнчө” атайт.

Тилдин өзгөчө күчүнө ылайык, аны алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде, ошол аркылуу адам дүйнөнү көргөн белгилүү бир дүйнөнүн тилдик сүрөтү жаралат. Ю.Д. Апресян дүйнөнүн тилдик сүрөтүн “карапайым” сүрөт деп атоо менен, анын эмпирикалык мүнөзүн белгилейт. Айрым учурда бурмаланып калганына карабастан, дүйнөнүн тилдик сүрөтү релдуулук тууралуу объективдүү билимди толуктайт. “Тилдик дүйнө сүрөтү – бул тилдеги бардык биргелешкен, концептуалдашкан маңыздардын берилиши” [1, 246-б.]. Автор дүйнөнүн тилдик (карапайым) сүрөтүн изилдөө эки багытта жүргүзү-

лүп жаткандыгын белгилейт: 1) тилге мүнөздүү болгон айрым бир концепттер б.а., лингвотерми бирдиктер жана бирдиктердин тутуму изилденүүдө; 2) карапайымдыгына, илимге чейинкиликке карабастан, тилге таандык дүйнөгө болгон жалпы көз карашты иликтөө жана реконструкциялоо жүрүүдө. Экинчи мамиле кызыккан окумуштуулардын тезис түрүндөгү негизги жоболору төмөнкүдөй жыйынтыкка алып келет: “Ар бир эле табигый тил, дүйнө кабылдоонун жана уюштуруунун (концептуалдаштыруунун) белгилүү бир ыкмасын чагылдырат. Анда туюнтулган негизги маанилер белгилүү бир бирдиктүү көз караштардын системасына, ошол тилде сүйлөгөн адамдар үчүн, милдеттүү түрдө алып жүрүүсү зарыл болгон өзгөчөлөнгөн коллективдүү философияга топтолот.

Тилге тиешелүү чындыкты концептуалдаштыруу ыкмасы (дүйнөгө болгон көз караш) бир жагынан универсалдуу болсо, экинчи жагынан, улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Ошол себептүү, ар кандай тилде сүйлөгөн адамдар өздөрүнүн тили аркылуу дүйнөнү ар түрдүүчө түшүнүүсү мүмкүн.

Экинчи жагынан алганда, көп жагынан дүйнөнүн илимий сүрөтүнөн айырмаланып турган дүйнөнүн тилдик сүрөтү “карапайым” болуп саналат. Ошол эле учурда, мындай “карапайымдык” кабыл алуулар примитивдүү эмес. Көпчүлүк учурда алар дүйнөнүн илимий сүрөтүнө салыштырмалуу кызыктуу да жана татаал да болот. Маселен, адамдын ички дүйнөсү тууралуу жупуну түшүнүктөр. Алар эчен кылымдар бою, ондогон муундардын турмуштук тажрыйбасын чагылдыруу менен, биздин азыркы жашообуздагы негизги таяныч болуп берүүгө жөндөмдүү. Карапайымдык дүйнө сүрөтүндөгү карапайым геометрияны, карапайым физиканы, мезгил жана мейкиндикти, карапайым этиканы, карапайым психологияны ж. б. бөлүп көрсөтүүгө болот” [1,38-39-б.].

Тил билимдерди топтоонун узак жолунун гана эмес, ошондой эле дүйнөнүн объективдүү мыйзамченемдерин таанып билүүдөгү чындыкты издөөнүн бардык эле ийгиликтүү жана ийгиликсиз аракеттеринин негизги күбөсү да болуп саналат. Тилде адамдын бүткүл тарыхындагы анын дүйнөнү өздөштүрүүсүнүн бардык жолдору камтылат. Анда адам тарабынан курчап турган чөйрө тууралуу жетишилген билимдер – эл жашаган аймактын табигый өзгөчөлүктөрү, анын коомдук уклады, турмуш тажрыйбасы, тарыхы ж. б. у. с. туюнтулат.

Жаңы предметтерди жана кубулуштарды атоо – бул конкреттүү материалдык турмуш шартына көз

каранды болгон белгилүү бир предметтер тууралуу билимге ээ болуу максатында, аларды тилдик тизмеге алуу: табият кубулуштарынын, өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, аңчылык буюмдарынын, адамдык мамилелердин ж.б. аталышы. Мунун өзү тигил же бул мезгилде, тигил же бул аймакта адам тарабынан өздөштүрүлгөн көп түрдүү чексиз кубулуштардын касиеттеринин толук сүрөтүн берет.

Дүйнөнүн реалдуу сүрөтү – бул адамдан сырткары турган объективдүү реалдуулук, адамды курчап турган дүйнө. Дүйнөнүн маданий сүрөтү – бул сезүү органдарынын жардамы менен алынып, коллективдүү же жекелик аң-сезим аркылуу өткөн жана адамдардын элестөөлөрүнүн негизинде калыптанган реалдуу дүйнөнүн түшүнүктөр аркылуу чагылдуусу. Мына ушундан улам, дүйнөнүн тилдик сүрөтү реалдуулукту дүйнөнүн маданий сүрөтү аркылуу чалылдырат, ушул жагдайдан алганда, алар бири-бирине төп келишет деген тыянак чыгарсак болот.

Ошентип, дүйнөнүн маданий жана тилдик сүрөтү бири-бири менен тыгыз байланыштуу жана алар дүйнөнүн реалдуу сүрөтүнүн негизинде калыптанат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү маданий сүрөт сыяктуу атайын сүрөттөрдөн мурда жаралып, алардын калыптануусуна негиз түзөт. Ушундан улам жалпы адамзаттык жана улуттук коомдук –тарыхый тажрыйбаны өзү менен бирге алып жүргөн тил феноменинин шарапаты аркылуу адам дүйнөнү жана өзүн өзү таанууга жөндөмдүү болот.

Эгерде “дүйнөнүн тилдик сүрөтүн” методологиялык жагдайдан алып карасак, туюнтунун чектик шарттуулугу байкалат. Дүйнө сүрөтү өзүнүн бир бөлүгү катары адамды камтыган объективдүү дүйнөнүн тилдик жактан туюнтулушу болуп саналат. Дүйнөнү мына ушундай түшүнүү, чындыгында дүйнөдөгү адамдын багыт алуусун, тактап айтканда, анын жашоосун аныктоосу керек.

Албетте, ар бир эл өзүнүн социалдык жана эмгек тажрыйбасында өзгөчөлүктөргө ээ жана ал тигил же бул маанинин айкашында, алардын этимологиясында (сөздүн маанисин түзүүдө жана атоодо баштапкы белгини табуу), кубулуштардын жана процесстердин ар кандай лексикалык жана грамматикалык аталыштарында, фактыларды таанып билүүдө туюнтулат. Жалпысынан алганда, тил бизге реалдуулукту тигиндей же мындай кабылдоону таңуулабайт, тескерисинче, реалдуулук адамдардын материалдык жана коомдук турмушунун шарттарынын айырмачылыктарына байланыштуу түрдүү тилдерде түрдүүчө чагылдырылат. Мындан сырткары, тигил же бул географиялык аймактагы объектилерди тилдик жактан белгилөөдөгү ага дал келген денотаттардын жоктугу, белгилүү бир социумдагы тигил же бул материалдык объектинин жоктугу менен түшүндүрүлөт. Буга классикалык мисал катары түстөрдү белгилөө, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, этнонимдердин, антропонимдердин, топонимдердин, гидронимдердин ж. б. аталыштарын келтирүүгө болот. Бул болсо белгилердин келип чыгуу системасынан эмес, коллективдин социалдык

жана эмгек тажрыйбаларына жооп берген белгинин аталышын тандоо системасынан кабар берет.

Предметтик эмес дүйнө тил тарабынан түзүлөт, ал эми тил ар бир элдин дүйнөнү өздөштүрүүсүнүн тарыхый тажрыйбасын чагылдырат. Илимде маанилерди айырмалоочу функцияга ээ предметтик каражаттардагы билимдердин негизги өзгөчөлүктөрүн объективдештирүү, ошол предметтердин тулку боюна берилген кандайдыр бир физикалык касиеттер менен аныкталбастыгы бөлүнүп көрсөтүлөт. Мындай бөлүнүп көрсөтүү толугу менен ал предметтерди өз ичине камтыган маданият менен шартталат. Ушуга байланыштуу В.А.Лекторский эгерде бул маданиятка кошулбасам, андагы кабыл алынган коммуникация ыкмаларын колдоно билбесем, анда сырт предметтин маани-маңызын, объективдүүлүгүн чечмелөөгө менин чама-чарпым жетпейт деген оюн билдирет [5, 31-35-б.].

Россиялык философтор (Г.А.Брутян, Р.И.Павиленис) жана лингвисттер (Ю.Н.Караулов, Г.В.Колшанский, В.И.Постовалова, Н.Д.Арутюнова, Б.А.Серебренников, В.Н.Телия, Е. С. Кубрякова, В.А.Маслова ж.б.) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн аны менен байланыштагы дүйнөнүн өз алдынча концептуалдык сүрөтүнө каршы коюшат. Дүйнөнүн тилдик жана концептуалдык сүрөтү ой жүгүртүүгө жана тилге ылайык келген ишмердүүлүктүн натыйжасын билгизет. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн түзүүгө ойломдун ар кандай эле типтери (анын ичинде вербалдык эмес) катышат жана анын дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө карата болгон үстөмдүк абалын камсыз кылат. Бул тууралуу Г.А.Брутян мындайча жазат: “Биздин аң сезимибиздеги объективдүү реалдуулукту моделдештирүүнүн татаал процессинде концептуалдык (логикалык) жана сөздүк (тилдик) эки дүйнө сүрөтү аралашып кетет. Логикалык модель бардык адамдар үчүн өз алдынчалыкка ээ жана адамдар ойлонгон, пикир алмашкан тилден көз карандысыз болот. Тилдик модель тилден тилге оошуп турат [3, 235-б.].

Концептуалдык система – бул адамдын аң-сезиминде маалыматтардын топтолушу жана алардын кайра иштелип чыгуусу. Ал тилдик бирдиктеги маанилик системага салыштырмалуу татаал болуп эсептелет. Дүйнөнүн концептуалдык жана тилдик сүрөтүнүн ортосунда бири-бирине дал келүүчүлүк жокко эсе, бирок, алар ич ара өтө терең жана тыгыз байланышта болушат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзү менен бирге тилдик каражаттар аркылуу бекемделген сырткы жана ички дүйнө тууралуу маалыматты алып жүрөт. Алардын ичинен эң негизгиси болуп сөздөрдө жана сөз айкаштарында белгиленген билим эсептелет. Ошол эле учурда, дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн өзөгүн түшүнүктөр аркылуу туюнтулган маалыматтар түзөт. Бул тууралуу Г.А.Брутян мындай дейт: “Бардык эле учурда дүйнөнүн сөздүк жана түшүнүктүк моделдери жөнүндө сөз кылуу жана аларды өз ара мамиледе кароо мыйзамдуу көрүнүш болуп саналат” [2, 56-б.].

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө салыштырмалуу алда канча бай, кеңири жана көп түрдүү болот. Е.С.Кубрякованын оюна ылайык, дүйнө сүрөтү – бул адам дүйнөнү өзүнүн көз алдына кандай келтирсе, так ошондой ал дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө салыштырмалуу татаал феномен [4].

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү ар кандай элдерде, маселен, ар кандай доордун, социалдык, этникалык, курактык группалардын, илимий билимдердин ар кандай тармактарынын өкүлдөрүндө ар түрдүүчө болуусу мүмкүн. Ар кандай тилде сүйлөгөн адамдар, белгилүү бир шарттарда бири-бирине жакын дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнө, ал эми бир эле тилде сүйлөгөн адамдар дүйнөнүн ар түрдүү концептуалдык сүрөтүнө ээ болуусу ыктымал. Ошол себептүү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүндө жалпы адамзаттык, улуттук жана инсандык белгилер бири-бири менен карым-катышта болот.

Реалдуу дүйнөнү чагылдырган дүйнө сүрөтү менен, ошол чагылдуунун тутуму (фиксациясы) катары көрүнгөн дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн ортосунда өтө татаал мамиле жашайт: алардын ортосундагы чек диффузиялуу, ачык эместей көрүнөт. Адамдын дүйнөнү таанып билүүсү катачылыктан жана адашудан сырткары болбогондуктан, дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү дайыма алмашып, кайра-кайра тартылып турат. Ушундан улам дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө мындай каталыктардын жана адашуулардын изи көпкө дейре сакталат.

Дүйнөнүн концептуалдык жана тилдик сүрөтүнүн өз ара карым – катыш маселесин чечүү менен, лингвисттер тигил же бул концепттин кандайча калыптанарын тактоого аракет жасашат. Алар универсалдуу, чагылдырууда бардык эле когнитивдик процесстер үчүн бирдей болуп саналган бир катар пайдубалдык, когнитивдик категорияларды (концепттерди) өзгөчө белгилеп көрсөтүшөт. Мындай универсалдык категорияларга мейкин, мезгил, сан, достук ж. б. кошууга болот.

Конкреттүү адамдын жашоо процессинде дүйнөнүн тилдик сүрөтү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнөн мурда пайда болот жана аны калыптантат. Анткени адам дүйнөнү жана өзүн-өзү тил аркылуу түшүнүүгө жөндөмдүү. Тилде гана жалпы адамзаттык жана улуттук коомдук – тарыхый тажрыйба бекемделет. Бир жагынан, адамдардын жашоо шарттары, аларды курчап турган материалдык дүйнө алардын аң-сезимин жана жүрүм-турумун аныктайт жана бул тилде, баарынан мурда семантикада жана грамматикалык формаларда чагылат. Экинчи жагынан, көпчүлүк учурда адам дүйнөнү, ойлөмдүн жана

жүрүм-турумдун ыраттуулугун шарттаган эне тилдин формалары аркылуу кабыл алат.

М.В. Пименова белгилеп көрсөткөндөй, азыркы учурдагы лингвистикада дүйнөнүн тилдик сүрөтү деп салттуу түрдө тил аркылуу чагылган дүйнө тууралуу билимдердин жыйындысы, о.э., жаңы билимдерге ээ болуу жана аны интерпретациялоо ыкмалары түшүнүлөт. Мындай ыкмада тил белгилүү бир концептуалдык система жана дүйнө тууралуу билимдердин концептуалдык системасын түзүү каражаты катары каралат. Автордун тыянагына ылайык, “дүйнөнүн тилдик сүрөтү болуп узак убакыт мурун калыптанган жана кийинки билимдер менен толукталган, элдин дүйнө таануусун, дүйнө кабылдоосун чагылдырган, тилдик формада берилген жана ошол элдин консервативдүү маданияты менен чектелгенине карабастан, азыркы күнгө чейин сакталып келген улуттук дүйнө сүрөтү эсептелет” [6, 6-7-б.].

Ошентип, биз дүйнөнүн тилдик сүрөтү концептуалдык система, ошондой эле тил менен өтө тыгыз байланышта болорун көрдүк. Калыптанган жана адамдын аң-сезиминде чагылган дүйнө сүрөтү – бул өзгөчө материалдык форма болгон тил аркылуу бекемделип жана ишке ашкан дүйнөнүн экинчи жашоосу, экинчи өмүрү. Бир эле тил, бир эле коомдук – тарыхый тажрыйба, белгилүү бир коомдун мүчөлөрүндөгү дүйнөнүн окшош тилдик сүрөтүн жаратат жана бул болсо дүйнөнүн жалпыланган улуттук тилдик сүрөтү тууралуу айтууга мүмкүндүк берет. Ар кандай тилдер дүйнө сүрөттөрүнө айрым бир өзгөчөлүктөрдү, улуттук колоритти берет. Бул элдердин маданиятындагы жана салттарындагы айырмачылык менен түшүндүрүлөт.

Адабияттар:

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю.Д. Апресян. - М.: Школа "Языки русской школы", 1995. – Т.2. – 512 с.
2. Брутян, Г.А. Язык и картина мира [Текст] / Г.А. Брутян // НДВШ. Философские науки. -1973. - № 1. – С. 45-69.
3. Брутян, Г.А. Очерки по анализу философского знания [Текст] / Г.А.Брутян. Ереван: Изд-во Ереван. ун-та, 1979. - 305 с.
4. Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения [Текст] / Е.С.Кубрякова. - М.:РАН Ин-т языкознания, 1997. – 327с.
5. Лекторский, В.А. Человек как проблема научного исследования [Текст] / В.А.Лекторский // Человек в системе наук. – М., 1989. – С. 31-35.
6. Пименова, М.В. Душа и дух: особенности концептуализации [Текст] / М.В.Пименова. – Изд-во Кемеров. ун-та, 2004. – 385 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жайлообаев Б.А.